

Soudobý antievolucionismus proti funkcionalistickému evolucionismu: kritický pohled

NIKOLAJ GENOV

Sofia

V dějinách myšlení vládne dialektická zákonitost: každá více či méně nová ideová tendence stimuluje zrod protikladných idejí. Ani vznik sociologického evolucionismu na funkcionalistickém základě není výjimkou z tohoto pravidla, neboť neprodleně vede k moderní aplikaci tradičních antievolucionistických idejí.

Sociální determinaci těchto dvou ideových fenoménů musí sociologie poznání nesporně věnovat zvýšenou pozornost. Neméně významná je i analýza jejich teoretických tezí a antitezí, například ve spojitosti s tématem sociální revoluce nebo v historicky konkrétnější podobě v souvislosti s tématem vzniku kapitalismu. Při historickém a teoretickém výzkumu funkcionalistického evolucionismu a při rozboru četných pokusů americké a západoněmecké sociologie o jeho diskvalifikaci je však možná ještě třetí varianta: soustředit pozornost na metodologickou rekonstrukci a kritiku základních východisek obou směrů z hlediska jejich vztahu k povaze sociologického poznání.

Budeme-li postupovat tímto způsobem, nabízejí se různé možnosti metodologického přístupu: a) zaměřit se na vyčerpávající analýzu základních bodů problematiky; b) soustředit se pouze na některé z těchto bodů; c) kriticky reprodukovat a analyzovat základní parametry koncepcí ze stejného pohledu.

Stať je výsledkem výzkumné strategie posledního typu. Hlavním předmětem metodologického rozboru je vztah genetické kontinuity a diskontinuity historických událostí v makrosociálním vývoji a sociologický přístup k teoretickému uchopení tohoto problému. Postup je následující: 1. osvětlení základních východisek funkcionalistického evolucionismu podstatných pro dané téma; 2. analýza odpovídajících metodologických antitezí moderního antievolucionismu; 3. kritické poznámky k výsledkům získaným v bodě 2; 4. kritické poznámky k výsledkům získaným v bodě 1; 5. pokus o načrtnutí alternativní koncepce výzkumu makrosociálního vývoje, jež by překonávala principiální nedostatky koncepcí explikovaných pod body 1. a 2.

1. Základní předpoklady funkcionalistického evolucionismu

Jako vzor funkcionalistického přístupu ke zkoumání sociálních změn a v první řadě společenského vývoje mohou sloužit názory Talcotta Parsonse, k nimž dospěl při svém výzkumu vývoje společností [Parsons 1977]. Tuto volbu není třeba speciálně zdůvodňovat vzhledem k Parsonsovu nespornému vlivu jak v jeho strukturně funkcionálním období, tak v období neoevolucionistických výzkumů. Parsonsova koncepce je bezesporu nejambicióznějším a nejrozvinutějším pokusem o rozpracování značně abstraktního funkcionalistického pojmového aparátu při zkoumání společenského vývoje a při jeho aplikaci v teoretické a historické oblasti. Nikoli náhodou je právě proti tomuto přístupu

namířena převážná část kritiky a argumentace současného antievolucionismu, týkající se neoevolucionismu.

Nelze pochybovat o tom, že Parsonsovo zkoumání vývoje má plnit funkci metodologické, teoretické a ideologické alternativy k marxistické koncepci společenského vývoje. Je rovněž třeba mít na paměti skutečnost, že vlivní autoři mezi západoevropskými a americkými sociology již dlouho prohlašují, že Parsons se ve svých studiích o vývoji „blíží marxismu“: mluví se dokonce o „konvergenci Parsonse a Marxe v evolucionismu“ [Goulder 1971: 362]. S tím spojený okruh problémů znovu ukazuje klíčové postavení Parsonsových koncepcí a nutnost jejich kritické analýzy z marxistických pozic.

Z hlediska vztahu mezi genetickou kontinuitou a diskontinuitou historických událostí je Parsonsův funkcionalistický přístup k výzkumu společenského vývoje založen na šesti základních ontologických a gnoseologických východiscích, která jsou explicitně nebo implicitně transformována v metodologické směrnice:

- a) Sociální souvislosti, které se projevují v jednotlivých událostech, vedou k formování, reprodukci a změnám integrovaných celků (sociálních systémů) a uskutečňují se jejich prostřednictvím. Nejdůležitější mezi nimi je sociální systém „společnost“. K typizovanému výzkumu sociálních systémů využívá Parsons pojmového rámce čtyř funkcí — udržování kulturních vzorů, integrace, dosahování cílů, adaptace.
- b) Je anticipována shoda základních zdrojů stabilizace, stálosti a změny, vývoje společenských systémů. Proto se pojmové opěrné body pro systémový výzkum struktury společnosti v principu shodují s pojmovými opěrnými body pro systémový výzkum změny a vývoje. K realizaci této myšlenky je využíván pojmový rámec základních čtyř funkcí, a to jak pro výzkum společenské struktury, tak pro výzkum společenského vývoje. Pro výzkum změny a vývoje jsou pak zavedeny doplňující pojmy pro čtyři vývojové procesy: adaptivní narůstání, diferenciaci, zapojení, zobecnění hodnot.
- c) Zdroje sociálních změn a především společenského vývoje jsou vzhledem ke zkoumanému společenskému systému vnější i vnitřní. Tuto myšlenku rozvíjí Parsons jak prostřednictvím různě praktikované orientace na uvedené čtyři funkce, tak v meritorní rovině — zvláštní pozornost například věnuje výzkumu difúze kulturních vzorů v procesu „modernizace“.
- d) Proces v makrosféře je výslednicí vzájemně propojených změn v mikrosféře.
- e) Na základě genetické kontinuity dochází ve vývoji jednotlivých společností k obecnému sociokulturnímu vývoji. V Parsonsově vývojovém schématu je tak možno vydělit stadiální typy společností: primitivní, přechodné a moderní společnosti.
- f) Ontologická východiska jsou spojena s gnoseologickým akceptováním nevyhnutelnosti typologických postupů při objasňování reality v sociologickém výzkumu společenského vývoje [Toby 1977 : 1—23].

Pomocí těchto vzájemně propojených postulátů buduje Parsons při svém zkoumání vývoje vyhraněnou koncepci vztahu genetické kontinuity a diskontinuity událostí historického procesu. V teoretické rovině zahrnuje tato koncepce přesvědčení o relativní stabilitě sociálních systémů, o existenci napětí a konfliktů v těchto systémech a mezi nimi, o změnách uvnitř sociálních systémů a o změnách sociálních systémů samých v důsledku sledu historických událostí.

Vybudováním pojmového aparátu sleduje Parsons tři cíle, jež souvisejí též se změnou jeho metodologické orientace koncem šedesátých a počátkem sedm-

desátých let a s jeho přechodem od strukturního funkcionalismu k funkcionalistickému evolucionismu. Za prvé chce rozvinout svou metodologickou koncepci do takového stupně, aby byla schopna osvětlit sociální změny a především společenský vývoj. Za druhé chce vyhovět současným teoretickým a sociálně technologickým požadavkům na objasňování a řízení procesů makrosociální změny a vývoje. Za třetí chce tímto způsobem vybudovat vědecky založenou metodologickou, teoretickou a ideologickou alternativu k marxistické koncepci společenského vývoje.(1)

Dále se budeme zabývat přednostmi a nedostatky Parsonsova teoretického úsilí, a to ve dvou rovinách: nejprve nepřímou — porovnáním jeho názorů se základními tezemi současného antievolucionismu — a potom v přímé kritické analýze.

2. Teze současného antievolucionismu

Pro ilustraci nám poslouží dvě vyhraněně antievolucionistické práce Roberta A. Nisbeta a A. D. Smitha [Nisbet 1969; Smith 1973]. Jejich námítky proti funkcionalistickému evolucionismu je nutno chápat jako vzájemně se doplňující, i když se v některých důležitých bodech — například v pojetí vztahu stability a proměnlivosti v sociální realitě — jejich názory podstatně liší. Není rovněž možno reprodukovat a analyzovat všechny námítky, které vznášejí proti současnému sociologickému evolucionismu — například proti jeho metaforickému základu, proti přeceňování srovnávací metody atd. Zaměříme se pouze na jejich teze, které jsou v daném kontextu z metodologického hlediska podstatné:

- a) Sociální skutečnost nemá charakter systému, nýbrž je sledem individuálních událostí.
- b) Proto je samo téma typizovaného systémového zkoumání struktury a vývoje společnosti nesmyslné.
- c) Zdroje sociálních změn a vývoje jsou vzhledem k danému procesu výlučně vnější.
- d) Neexistuje kumulativní makroevoluční proces, nýbrž je možno registrovat pouze jednotlivé série historických událostí.
- e) Proto neexistuje ani genetická následnost stádií v makrosociálním vývoji.
- f) Veškeré úsilí o vytvoření typizující a homologicko-explikativní strategie při výzkumu makrosociálního vývoje je proto pouhou recidivou tradičního konstruktivistického bludu evolučních sociologů.

Tyto námítky jsou hlavně u Nisbeta stimulovány především ožíváním evolucionistických idejí v současné buržoazní sociologii. Ve svém základním historickém a teoretickém obrysu je však současný sociologický evolucionismus pouze epizodou ve vývoji tradice, jež počíná u starořeckého pojetí „růstu“ a vede přes makrosociální vývojové konstrukce Augustina a Tomáše Akvinského, Vica, Herdera k progresivnímu evolucionistickému optimismu devatenáctého století. Speciální pozornost věnuje Nisbet zdůvodnění teze, podle níž všechny námítky proti evolucionismu platí i proti marxistické koncepci společenského vývoje [Nisbet 1969 : 180an.]. Jsou však jeho námítky proti myšlence systémového výzkumu struktury a vývoje lidských společností skutečně platné, jestliže je zhodnotíme na základě solidních metodologických a teoretických kritérií?

(1) Podrobněji o důvodech a důsledcích přechodu od strukturního funkcionalismu k funkcionalistickému evolucionismu viz [Genov 1976].

3. Proměny sociologického nominalismu

Nejpopulárnější variantou sociologického nominalismu je metodologický individualismus, tj. orientace na vysvětlování sociálních struktur a procesů — včetně procesů společenského vývoje — na základě myšlení a chování historicky reálných nebo typických individuí. Tato výzkumná strategie naráží na neobyčejné potíže při pokusech o teoretické objasnění struktury, fungování a vývoje globálních společností. Úsilí o překonání těchto potíží vede často k biologické (instinktivistické), individuálně psychologické či sociálně psychologické redukci sociálních vztahů a procesů. Ideálem této strategie je zpravidla homologicko-explikativní sociologický výzkum.

Známa je však i druhá varianta sociologického nominalismu, spojená s idiografickou tradicí v historiografii. (2) Ústřední metodologickou tezí idiografického sociologického nominalismu, jehož zmírněné formy se přidržují Nisbet i Smith, je tvrzení, že zobecňování jednotlivých historických událostí — pokud je v jednotlivých variantách historismu uznáváno v různém stupni za možné — musí být vyvozováno přímo z těchto událostí a nesmí být výsledkem systémového a typizujícího přístupu [Nisbet 1969 : 303; Smith 1973 : 151an.]. Rovněž využívání systémového pojmového aparátu při výzkumu makrosociálních procesů je podle těchto autorů základem všech evolucionistických iluzí spojených s přesvědčením o genetické kontinuitě ve vývoji sociálních systémů, o imanentnosti, zacílenosti a nutnosti makrosociálních změn a o jejich podmíněnosti typickými příčinami. „Bez rozhodného uznání kontinuity změn“ by ovšem pojmy jako zákon, princip, cyklus, trajektorie atd. byly nesmyslné. Nisbet 1939 : 288]. Uznávání genetické kontinuity v sociálních změnách a vývoji a využití systémového přístupu při jejich zkoumání však podle Nisbeta neodpovídá skutečnému chodu historických událostí, které se utvářejí tak, že „daný způsob sociálního chování je napadán, ovlivňován a vystaven nátlaku síly, kterou — vzhledem k její povaze — nelze vyvodit z tohoto způsobu chování [Nisbet 1969 : 281]. Proto jsou systemizující výzkumy sociálních změn a vývoje odsuzovány: „Jestliže události, tzv. „jedinečné události“, nevyhovují systémovým potřebám sociální teorie, tím hůře pro teorii.“ [Nisbet 1969 : 280; Smith 1973 : 139]. Tato výchozí metodologická pozice je základem zmíněných tezí současného sociologického antievolucionismu, jenž pokračuje v nestejnorodé tradici novokantovského kulturologického historismu, i když Nisbet a Smith připouštějí možnost a nutnost sociologického zobecňování, bez něhož by sociologie jako věda nebyla možná.

Požadavek, aby na předmět zkoumání nebyla aplikována umělá schémata, je základním metodologickým principem každého skutečně vědeckého výzkumu. Avšak otázka, která vzniká při jeho formulaci Nisbetem a Smithem, má dvě stránky: 1. Je možné vyvodit zobecnění z jednotlivých procesů společenského vývoje pouze na základě empirické znalosti těchto procesů? 2. Je sociální skutečnost opravdu nesystémová, je systémový přístup k jejímu zkoumání nevhodný?

(2) Termíny „historismus“ a „historická tradice“ souvisí v daném kontextu s neokantovskou tendencí k absolutizování jedinečnosti sociálních fenoménů a jejich poznání. „Historismus... není koneckonců nic jiného než odmítnutí každého teoretického, tj. abstrahujícího a zobecňujícího uspořádání individuálně empirické zkušenosti a pozorování na základě „týchž“ souvislostí“ [Eisermann 1973 : 358]. Ve své zmírněné variantě, jíž se přidržují Nisbet i Smith, připouští idiografický historismus zobecňování jednotlivých historických událostí, avšak ne v podobě univerzálních výpovědí o struktuře, fungování a vývoji sociálních systémů. Takové použití termínu „historismus“ je pouze po jazykové stránce příbuzné marxistickému metodologickému historismu, jehož základním požadavkem je akceptování historicky přechodného charakteru sociálních fenoménů.

Kladná odpověď na prvou otázku — uznání možnosti a nutnosti vyvozovat zobecnění jednotlivých historických událostí pouze z těchto událostí — byla již mnohokrát vyslovena sociologickým empirismem. Avšak každý pokus řídit se takovou výzkumnou strategií má za následek značné zvýšení počtu nových problémů, nikoli jejich snížení, jak by se při ústupu od evolucionistické systémovosti očekávalo. Prvý z těchto problémů souvisí se všeobecně uznávaným faktem, že dnešní badatel přistupuje k výzkumu jednotlivých procesů společenského vývoje s určitou znalostí shodných fenoménů sociální i nesociální skutečnosti. Zobecněné a ve větší či menší míře systemizované znalosti získané při jiných příležitostech nevyhnutelně — a někdy i neuvědoměle — orientují a regulují každý výzkum společenského vývoje. Nově získaná zobecnění z jednotlivého výzkumu tedy nejsou a nemohou být pouze výsledkem konkrétního výzkumu určitého fenoménu společenského vývoje. Takový požadavek současně odporuje reálnému postupu, jímž se rozvíjí vědecké, a tedy i sociologické poznání: formulování hypotéz o neprozkoumaných fenoménech na základě existujících znalostí. V protikladu k výzkumné strategii navrhované Nisbetem a Smithem předpokládá snaha o optimalizaci výzkumného procesu v sociologii takovou organizaci existujícího vědění, která by umožňovala efektivní osvojování nových fenoménů v poznávacím procesu. Požadavek, aby zobecnění byla formulována pouze na základě existujícího empirického materiálu a vzhledem k tomuto materiálu, odporuje ve vědě všeobecně uznávanému požadavku formulace zobecnění pro otevřeně třídy při uvedení nezbytných podmínek pro platnost odpovídajících univerzálních výpovědí. Záměrné omezení na určitý empirický materiál nejen zužuje výzkumnou perspektivu, ale vede i k vyloučení možnosti formulace výpovědí o nutných a opakujících se souvislostech sociální reality a tak i k popírání možnosti vědeckého vysvětlení a předvídání v sociologii. Již tyto námitky proti Nisbetově a Smithově empiristické tezi, která fakticky obsahuje rezignaci na formování zobecněného a abstrahovaného pojmového aparátu, určeného k orientaci a regulaci jednotlivých výzkumů společenského vývoje, opravňují k tomu, aby bylo možno prohlásit, že autoři navrhuji neadekvátní gnoseologickou orientaci sociologických výzkumů.

Je sociální skutečnost opravdu nesystémová, je systémový přístup ke zkoumání jejího vývoje nevhodný? Proti akceptování tohoto tvrzení svědčí celé psané dějiny lidstva, v nichž i nejvýznamnější osobnosti jednají a nejdůležitější události se uskutečňují v rámci nadindividuálních sociálních celků, přesahujících jednotlivé události. Při realistickém pohledu lze těžko pominout, že tyto integrované celky (např. společnost) se formují, reprodukují a proměňují v sériích vzájemně souvisejících akcí (událostí), které mají různou míru komplexnosti a různou délku trvání. Při svých proměnách však zachovávají genetickou souvislost se svými předcházejícími stavy. Mnoho let již uplynulo od doby, kdy Karel I. a Ludvík XVI. zemřeli na popravišti. Již dávno odezněly historické události anglické a francouzské buržoazní revoluce. Je však snad možno popřít, že specifickým výrazem určitých procesů v průběhu těchto revolucí jsou dodnes existující zbytky pozemkové aristokracie v soudobé anglické společnosti či poměrně velká vrstva drobných a středních pozemkových vlastníků v současné francouzské společnosti, stejně jako široké spektrum dalších ekonomických, politických a ideologických charakteristik těchto národních společností?

Při úvahách o kauzálně genetických souvislostech ve vývoji jednotlivých společností je naprosto nesprávné tvrdit, že nový stav těchto společností je vždy výsledkem výhradně vnějšího (přírodního i sociálního) působení. Naopak,

je třeba v nemalé, a v řadě případů ve značné míře přihlížet i k vnitřním hmotným, energetickým a informačním impulsům a zdrojům sociálních změn a v první řadě společenského vývoje. Každý pokus o vysvětlení, nikoli pouze o fenomenalistický popis událostí spojených s jednotlivými společnostmi, nutně musí přihlížet ke specifické sociálně třídni struktuře těchto společností, k potřebám a zájmům sociálních skupin, k existujícím sociálním institucím, k obecně platným hodnotám atd. Tento problém má však ještě druhou, specificky metodologickou stránku. Odmítáním ontologické reality sociálních celků — v první řadě společnosti — a v důsledku toho i popíráním možnosti a nutnosti formování systémového pojmového aparátu pro výzkum společenského vývoje vede Nisbetův a Smithův antievolucionismus k neadekvátní formulaci základních problémů a k neproduktivní orientaci při jejich řešení.

Nekorektní je například manipulování charakteristikami „vnějšího“ a „vnitřního“ působení, aniž by tyto charakteristiky byly uvedeny do souladu se strukturálním určením sociální skutečnosti. Navíc je obtížné ubránit se podezření, že Nisbet a Smith se záměrně vyhýbají přesné formulaci této otázky, poněvadž snaha o její zodpovězení nevyhnutelně předpokládá metodologickou a teoretickou orientaci protikladnou jejich antisystémovým ontologickým východiskům. S touto nepřesností pak souvisí úsilí o diskvalifikaci evolučních idejí v sociologii dokazováním absence samovývoje v případě dopravy, rodiny či politiky [Nisbet 1969 : 196—7, 282an.] nebo snaha o vyvrácení marxistické koncepce společenského vývoje pomocí argumentace Maxe Webera o vývoji ekonomiky v důsledku působení „vnějších“ faktorů — protestantské etiky [Nisbet 1969 : 276—7]. Odmítání systémového přístupu ke společnosti znemožňuje smysluplně položit otázku vývoje jednotlivých oblastí společenské reality v jejich vzájemném propojení s dalšími sférami sociální aktivity. Proto je i antievolucionistická ontologická orientace sociologického výzkumu scestná. Charakterizuje ji zobecňující tvrzení, že „kontinuita změn existuje v naší konstrukci, nikoli v dějinách“ [Nisbet 1969 : 294].

Metodologické potíže a omyly současného antievolucionismu nejsou vyčerpány neadekvátní ontologickou a gnoseologickou orientací sociologických výzkumů. Další skupina problémů souvisí s metodologickým přístupem ke vztahu mezi poznávací a praktickou činností, jinak řečeno mezi teorií a praxí. Spokojíme se s tím, aby sociologické výzkumy zajišťovaly poznání již realizovaných sociálních procesů, „událostí“, nebo je třeba, aby orientovaly i budoucí cílevědomou sociální aktivitu? Současný ideál prakticky zaměřené vědy jednoznačně hovoří pro druhou alternativu. Jaké jsou důvody pro extrapolaci poznatků o proběhlých událostech na události budoucí? Zkušenost ukazuje, že hlavní důvody jsou praktické povahy a mají svůj kořen v sociální praxi konstatované kauzálně genetické spojitosti budoucích událostí se sociálními strukturami a procesy daného momentu. Snaha o metodologické postižení kauzálně genetických souvislostí ve společenském vývoji, vedená ideálem prakticky orientované sociologie, nachází svůj výraz ve vytipování nutných a opakujících se souvislostí v sociálních procesech. Na tomto základě je možno extrapolovat poznanou zkušenost na budoucí události a tak efektivně orientovat poznávací činnost a usměrňovat sociální aktivitu v souladu s předvídanými procesy. Nisbetův a Smithův antisystémový idiografický nominalismus, jenž připouští zobecňování uskutečněných historických událostí pouze na základě těchto událostí, omezuje výzkumný horizont vzhledem k minulým a budoucím genetickým vazbám těchto událostí a tak zužuje historickou perspektivu sociologického zkoumání společenského vývoje. Snižuje rovněž *praktický význam* sociologic-

kých výzkumů společenského vývoje pro orientaci a regulování sociální aktivity.

Negativně profilovaný idiografický antievolucionismus neposkytuje a není s to poskytnout vyhovující gnoseologickou, ontologickou ani sociálně praktickou orientaci sociologického výzkumu společenského vývoje. Není možné, aby sociologie, která má odpovídat současným vědeckým kritériím, nebyla v základech své metodologické orientace systémově typizující a homologicky explikativní, aby nerespektovala genetickou kontinuitu v sociálních procesech. Právě snaha o zkoumání fenoménů společenského vývoje pomocí zobecněného a abstrahovaného pojmového aparátu určeného k odhalování nutných a opakujících se strukturních a genetických závislostí představuje silnou stránku Parsonsova funkcionalistického evolucionismu. Problematická je však kvalita využití pojmového aparátu.

4. Explikační potenciál funkcionalistického evolucionismu a neschopnost podat vysvětlení

Určitý potenciál pro objasňování komplexních a komplikovaných procesů společenského vývoje je obsažen ve výchozích idejích funkcionalistického evolucionismu, jehož základem je přesvědčení o genetické kontinuitě změn a vývoje sociálních systémů. Společným bodem z různých pozic vycházející kritiky Parsonsova neoevolucionismu je však současně konstatování, že u Parsonse výrazně převládá deskriptivně komparativní přístup na úkor kauzálně genetické explanace. Tato tendence se projevuje jak v jeho systémovém modelu, tak v aplikaci tohoto modelu při teoretickém a historicko-evolučním výzkumu.

Výchozím metodologickým předpokladem Parsonsova evolucionismu je pojem otevřeného dynamického systému, který je ve stavu dynamické rovnováhy. O něj se opírá Parsonsova strategie výzkumu endogenních a exogenních zdrojů sociálních změn a sociálního vývoje, předpokládající, že zdroje stabilizace i změny se v podstatě shodují.

Pojem dynamické rovnováhy má bezesporu určitou heuristickou hodnotu při popisu a dílčím vysvětlování společenského vývoje, jsou-li zkoumány především podmínky dosažení či uchování rovnovážného stavu nebo mechanismy kolísání kolem takového stavu. Pojem dynamické rovnováhy má však výrazně omezenou heuristickou hodnotu při zkoumání procesů komplexní kvalitativní změny společenských systémů. Výzkumná strategie založená především na pojmu dynamické rovnováhy může podat popis následných rovnovážných stavů, nemůže však úspěšně teoreticky reprodukovat společenský vývoj. Parsons se proto orientuje na pojem diferenciaci jako na základní formální pojem vývojového procesu a na doplňující pojem reintegrace [Parsons 1971 : 18an.]. Jeho schéma je tak konstruováno na základě historického sledu diferenciaci základních podsystémů společnosti a vnitřní diferenciaci každého z nich. Tento přístup znamená obsahové i funkční přetížení pojmu diferenciaci v jeho evolučním významu.

Je-li přehlížena úloha, která připadá procesům diferenciaci a jejímu usku-tečňování v biologických a sociálních vývojových procesech, je to nesporně závažný metodologický i teoretický nedostatek. Diferenciaci má své místo při zrodu genetických rozporů, v průběhu jejich narůstání a řešení, v přechodných i konečných výsledcích jednotlivých procesů změny a vývoje. Při širokém využívání tohoto pojmu v Parsonsově vývojové koncepci však působí rušivé dva momenty:

Za prvé je to zdůrazňované zaměření na jeden z momentů široce pojímané diferenciacie. Parsons nechápe diferenciaci jako příčinu, jako proces, nýbrž jako výsledek ve smyslu diferencovanosti. Dává tak ve svém evolučním paradigmatu jistou přednost popisné klasifikační orientaci, využívá pojmu převážně k registraci sérií *výsledků* vývojových změn, nikoli k jejich objasnění.

Za druhé lze stěžít pominout prudký přechod od neobyčejně abstraktního pojmového aparátu evolučního paradigmatu, spočívajícího na pojmech diferenciacie a integrace, k popisným pokusům o objasnění jednotlivých procesů sociálních změn a vývoje. Zvláště nápadné je to při širokém využívání pojmu diferenciacie v nejrůznějších kontextu. Za jeho zdánlivou určeností se ve skutečnosti skrývá vágnost pojmového aparátu při zkoumání specifických regionálních a genetických procesů společenského vývoje a tendence k formální klasifikaci.

Tyto meze Parsonsova evolučního paradigmatu je možno vysvětlit odklonem jeho badatelského zájmu od voluntaristické teorie sociální akce (s jejím kauzálním explikačním potenciálem) směrem k převážně popisné strukturně funkcionální metodologické koncepci, jež je v základní linii obsažena ve funkcionalistickém evolucionismu. Zdá se však, že příčiny omezenosti explikačních postupů je třeba hledat hlavně ve skutečnosti, že na metodologické rovině ani na úrovni sociologické teorie není propracováno pojetí rozporu. Pro interpretaci dynamické rovnováhy společnosti a procesů vývojové diferenciacie nepoužívá Parsons pojmů vnitřních a vnějších, základních a méně významných, antagonistických a neantagonistických rozporů v sociálních systémech. Tento nedostatek jeho systémového modelu je zvýrazňován jednostranným pojetím sociálního rozporu, který — navzdory všem výhradám — spočívá na absolutizaci sociálně integračních a inovačních možností hodnotově normativních systémů. „Je nutné soustředit se na struktury kyberneticky vyššího řádu — na kulturní systém jako jedno z prostředí společnosti — abychom mohli zkoumat hlavní zdroje velkých změn“ [Parsons 1971 : 30]. Tato tendence se zřetelně projevuje i v Parsonsově paradigmatu výzkumu sociálně vývojových procesů, podle něhož jediným sociálně specifikujícím procesem je proces zobecňování hodnot.

Za absolutizací evolučního potenciálu hodnotově normativních systémů se skrývá podceňování zdrojů a procesů společenského vývoje vyplývajících ze struktury výroby a rozdělování ve společnosti a z potřeb a zájmů sociálních subjektů, které mají své základy v této struktuře (především z potřeb a zájmů sociálních tříd). Podmínky pro uchování a integraci společenských systémů jsou spojovány výlučně s kvalitami hodnot a norem, které v nich působí, sociální konflikty a rozpory jsou interpretovány výlučně jako rozpory a konflikty ideálních hodnot a norem, sociální změny, vývoj a genetická kontinuita ve vývoji jsou interpretovány jako změny, vývoj a genetická kontinuita těchto hodnot a norem. Hodnotově normativní systémy jistě působí jako hybné síly společenského vývoje, avšak úkolem sociologického výzkumu je zjistit, „co se vlastně za nimi skrývá a jaké jsou hybné síly těchto hybných sil“ [Engels 1957 : 327]. Parsons si však takový úkol neklade. Navzdory opěťovaně zdůrazňovanému pluralismu v přístupu ke zkoumání společenského vývoje je sám nucen přiznat, že svou základní metodologickou orientací je „spíše kulturním než sociálním deterministou“ [Parsons 1971 : 169].(3)

Při takové jednostranné a idealistické orientaci při reprodukci strukturotvorných a transformačních souvislostí ve společnosti zůstává explikační po-

(3) Toby k tomu poznamenává: „Myšlenka o přijatých systémech symbolů (kultura) je vůdčí myšlenkou nejen v Parsonsově analýze společenského vývoje, ale i v analýze lidského chování vůbec.“ [Toby 1977: 2].

tenciál výchozích systémových idejí Parsonsova evolučního paradigmatu nevyhnutelně nevyužit. V teoretické realizaci tohoto paradigmatu zůstává překvapivě nerozpracováno téma nutných a opakujících se souvislostí celkové kvalitativní změny společenských systémů. Fakticky chybí pojem *sociální revoluce* navzdory širokému využívání termínu „revoluce“ v různém kontextu. A. Gouldner má asi pravdu, když v souvislosti s tímto faktem nekompromisně rekapituluje často i jím samým šířenou myšlenku o Parsonsově domnělém „přibližování“ se marxismu v jeho evolučních výzkumech. „Parsonsova analýza diferenciacie transformuje marxistický mechanismus revoluce — konfliktu mezi výrobními silami a výrobními vztahy — v mechanismus evoluce“ [Gouldner 1971 : 361].

Parsons postuluje všeobecnou tendenci sociálního vývoje k narůstání schopnosti sociálních systémů přizpůsobit se. Je však překvapivé, že neuvádí žádná kritéria pro rozlišení historicky perspektivních (nevyhnutelných) a neperspektivních makrosociálních změn. Nerozpracovává ani kritéria pro určení jednotlivých variací v projevu jedné a téže historické nutnosti v různých podmínkách. A není na tom ani nic divného, uvědomíme-li si, že za základ systémového modelu společnosti pokládá ideální hodnoty a normy. Parsons zásadně přehlíží historicky inovační funkce rozporů v naturálních potřebách a v prostředcích k jejich uspokojování, v ekonomických a politických zájmech sociálních subjektů a v jejich určujícím vztahu k existujícím ideologickým systémům. Proto není schopen uspokojivě vysvětlit makrosociální inovace. Je logické, že při takto omezeném využívání sociálně konkretizujícího pojmového aparátu je Parsonsem navrhovaná periodizace lidských dějin ve skutečnosti založena nikoli na sociálně strukturních, nýbrž výlučně na kulturních kritériích — na objevující se vzdělanosti, na právně normativních systémech atd.

Orientace na systémový a homologicko-explikační výzkum sociálních změn a společenského vývoje tedy sama o sobě nedostačuje. Pro tento výzkum je nutno vytvořit a propracovat sociálně specifikovaný pojmový rámec, vhodný k teoretické reprodukci jednotlivých fenoménů. Takovým potenciálem disponuje marxistická sociologická koncepce výzkumu a společenského vývoje.

5. Alternativa k sociologickému nominalismu a funkcionalistickému evolucionismu

Perspektivní orientace výzkumu společenského vývoje má homologicko-explikační charakter a opírá se o značně diferencovaný systémový pojmový aparát. Je založena na respektování genetické kontinuity ve společenském vývoji a na nutnosti typizace při jeho sociologickém zkoumání. V interpretaci založené na marxistickém metodologickém historismu nevede však toto zaměření k podceňování významu jednotlivých událostí v dějinách lidstva. Je třeba mít na zřeteli, že jak vznikání a formování nutných, podstatných a opakujících se souvislostí, tak vývoj (komplexní kvalitativní změna) sociálních systémů, které jsou jejich ztělesněním, se uskutečňuje v jednotlivých událostech a jejich prostřednictvím. Marxistický teoretický přístup nepovažuje ani procesuální vazby a souvislosti mezi jednotlivými historickými událostmi za existující nezávisle na činnosti lidí. Podstatné, nutné a opakující se souvislosti, fixované v homologické části procesu vysvětlování, existují a proměňují se v činnosti lidí a jejím prostřednictvím, prostřednictvím lidského myšlení a chování [Küttler 1972 : 37an.]. (4) Při takovém přístupu může být dichotomie struktura —

(4) „Všechny zákony (tj. sociální zákony — N. G.) mohou být formulovány jak v pojmech historického procesu, tak v pojmech cílevědomé lidské činnosti.“ [Topolski 1976: 261].

proces, struktura — činnost, proces — sled nezávislých událostí, typizace — individualizace aj. chápána jako chybně formulovaná. Jednotlivé výzkumy stability a změny společenských systémů, analýza souvislostí mezi objektivními potřebami a zájmy makrosociálních skupin, promítnutí těchto souvislostí do chování skupin v procesu společenského vývoje — to vše klade stále nové a oživuje staré metodologické a teoretické otázky. Je třeba prověřovat poznávací základ jejich adekvátního kladení a řešení.

Prvá otázka souvisí se základním systémovým pojmovým rámcem pro reprodukci procesů vývoje v sociální rovině. Pokusy o spojení tohoto rámce s jednotlivým lidským individuem, s jeho racionalitou nebo svobodou, s jednotlivými lidskými skupinami, sférami sociální aktivity nebo vztahy, s člověkem jako rodem („všelidská společnost, lidská civilizace“) ukazují, že tyto přístupy a jejich výchozí pojmy mají nízkou informační, heuristickou a teoreticko-organizační hodnotu pro sociologické poznání.

Současná evoluční biologie pokládá za dokázané, že „vývoj se uskutečňuje v populační rovině, jednotkou evoluce není jednotlivý organismus, nýbrž populace jako systém“ [Filosofija 1974 : 20]. Toto tvrzení platí v ještě vyšší míře pro sociální formu pohybu hmoty vzhledem k sociální podstatě člověka, která se historicky realizuje souhrnem vztahů, do nichž je individuum zasazeno v historicky dané konkrétní společnosti.

Za druhé — jak jsme viděli při kritické analýze tezí soudobého antievolucionismu — je teoreticky neadekvátní zvolit jako téma „vývoj“ dopravy, rodiny, politiky či jakékoli — od systému společnosti odtržené — abstrahované nebo konkrétně historické sociální skupiny, sféry lidské činnosti, typových či reálných lidských vztahů, sociálních institucí atd.

Za třetí, omezování tématu vývoje v sociální oblasti na vývoj lidské civilizace ignoruje historický fakt, že skutečný vývoj civilizace probíhal — alespoň doposud — prostřednictvím vzájemného působení a vlastního vývoje jejích regionálních a genetických stránek v jednotlivých společnostech. Zdůraznění tohoto posledního momentu neznamena ignorování obecných zákonitostí a obecných vývojových tendencí v jednotlivých společnostech ani ignorování zjevné tendence ke stále těsnějšímu vzájemnému působení mezi existujícími společnostmi a k perspektivnímu formování skutečně globálního systému lidské civilizace.

Lze tedy říci, že „populační rovinou“ v sociální oblasti je rovina společnosti jako sociálního systému, jenž neúplněji zajišťuje možnosti pro realizaci strukturního a transformačního působení sociálních subjektů v daném historickém prostoru a čase. Toto výjimečné postavení společnosti jako sociálního systému mezi ostatními sociálními systémy a odpovídající význam pojmu společnosti v sociologickém poznání je zdrojem neobyčejného vědeckého zájmu o sociologický výzkum společnosti.

Vymezit sociální systém „společnost“ jako základní rámec, v němž se uskutečňuje sociální vývoj a genetická kontinuita, je však pouze prvním úkolem. Četné metodologické a teoretické problémy vznikají, chceme-li dospět k sociologickému pojetí společnosti, zahrnujícímu systematické poznání strukturní i funkční složky genetiky a regionálně odlišných společností. Neustálé kladení a řešení těchto problémů v souladu s novými výsledky empirických a teoretických sociologických výzkumů má zásadní význam nejen pro adekvátní teoretické postižení společenského vývoje, ale též pro sociologický výzkum každého vývojového procesu v sociální oblasti, pro smysluplné kladení a řešení otázky souvislosti mezi mikro-, mezo-, a makrosociálními změnami. Základní význam pro řešení těchto problémů mají Marxovy myšlenky rozvinuté v souvislosti s vymezením základních sfér sociálních potřeb a sociální aktivity, bez nichž by sociální systém „společnost“ nebyl možný.

Mezi marxistickým pojetím základních podmínek pro existenci společnosti a mezi pojetím společnosti, jež tvoří základ funkcionalistického evolucionismu, je zásadní rozdíl. Marxistické pojetí vymezuje řadu podmínek pro dosažení a udržení rovnováhy společenského systému, ale současně jde mnohem dále při analýze reálných procesů fungování a vývoje společenských systémů. Fungování každé základní sféry sociálních potřeb a činností, jakož i vzájemné působení mezi nimi, je chápáno jako proces stálého vznikání, vytváření a řešení rozporů. Myšlenka o globálních sociálních rozporech projevujících se v komplexních společnostech, a to především ve formě sociálně třídních rozporů, koncepce jejich vývoje a řešení jsou koncentrovaným výrazem základního explikačního potenciálu marxistické sociologie, umožňujícího nejen adekvátní postižení podmínek pro dosažení a uchování dynamické rovnováhy společnosti, ale též podmínek pro její revoluční přeměnu.

Proto je také v oblasti sociologické teorie věnována zvláštní pozornost sociálně integračním a inovačním možnostem sociálních subjektů (především společenských tříd), vztahům a procesům vytvářejícím strukturu společenské výroby a rozdělování. Zde je další zásadní rozdíl mezi marxistickým přístupem k výzkumu zdrojů a procesů sociálních změn a sociálního vývoje a mezi Parsonsovou koncepcí, v níž je pozornost zaměřena především na sociálně integrační a inovační možnosti hodnotových systémů. Marxistická myšlenka o pozitivní a negativní zpětné vazbě mezi všemi složkami společenského systému je současně založena na uznávání relativní autonomie složek systému. Takový přístup má velký význam zvláště v chápání aktivní úlohy poznání a hodnotově normativních systémů při prosté a rozšířené reprodukci společenských systémů. Toto pojetí je základem marxistické vědecké ideologie [Wiatr 1973].

Uvedené základní myšlenky nacházejí svůj konkrétní výraz v teorii společenského vývoje, jehož základní momenty je možno systemizovat takto: Zdroje a impulsy ke změnám existujících sociálních struktur a k vývoji společenských systémů mohou pocházet z každé ze vzájemně souvislých sfér sociálních potřeb a sociální aktivity. Mohou pocházet rovněž ze sociálního nebo mimosociálního okolí dané společnosti. Základní selektivní mechanismy určování perspektivních variací jsou však spojeny hlavně s tendencemi ke změně a vývoji vztahů a procesů v oblasti výroby a rozdělování. Každá z těchto dynamických souvislostí je uskutečňována sociálními skupinami a institucemi, jež mají své funkce v sociální struktuře a své specifické hodnotové systémy. Formování nových a proměňování existujících sociálních skupin, institucí a hodnotových systémů je důsledkem vzniku a řešení nových sociálních úkolů. Mezi těmito úkoly mají základní význam takové, které jsou spojeny s řízením výrobní kapacity společnosti a s rozdělováním vyrobeného produktu.

Současně s formováním představy o systémové invariantě společnosti a s vytvářením možnosti pro její historickou konkretizaci prostřednictvím sociálních subjektů, sociálních vztahů a procesů se může formovat rovněž obecné kritérium pro uskutečnění celkové kvalitativní přeměny společenských systémů a pro vytvoření teorie sociálních revolucí. Srovnávací výzkum jednotlivých společenských systémů odhaluje solidní obecné charakteristiky, poskytující základ pro zformování koncepce o stadiálních typech společnosti, o společensko-ekonomických formacích. Toto pojetí naprosto není nutně spojeno s ideou monolineárnosti ve vývoji společenských systémů, slouží hlavně ke konkretizaci teze o historičnosti obecných, podstatných a nutných zákonitostí zkoumaných sociologií. Současně tak vzniká i možnost vysvětlit jednotlivé procesy společenského vývoje pomocí specifického sociologického typizujícího pojmového aparátu [Dobrijanov 1978].

Uznávání historické nutnosti nevylučuje možnost různých variant realizace této nutnosti. Pravděpodobnostní prvek je vždy součástí sociologického objasňování společenského vývoje a je podmíněn rozdíly v materiálních zdrojích jednotlivých společností, odlišnými výrobními, organizačně správními, ideovými, rodinnými a na způsob života vázanými tradicemi a specifickými kombinacemi tohoto evolučně genetického potenciálu. Pravděpodobnostní prvek má ještě větší význam při pokusech o předvídání směru, charakteru a intenzity společenského vývoje. Závažným metodologickým a teoretickým problémem, který je v této souvislosti třeba řešit, je adekvátní hodnota poznání jednotlivých variant a jeho spojení se zobecněným a typizovaným poznáním výsledků a tendencí společenského vývoje. Tento problém vystupuje zvláště výrazně při vytváření typizovaných systémů empirických indikátorů společenského vývoje, jehož cílem je popsat, vysvětlit, předvídat a řídit tento vývoj.

Uvedené otázky se tedy netýkají pouze adekvátního popisu a vysvětlení společenského vývoje, nýbrž jsou zároveň spojeny s možností a nutností předvídání a řízení budoucích makrosociálních vývojových procesů, založeného na znalosti odpovídajících zákonů.

Naznačená metodologická a teoretická východiska zkoumání společenského vývoje poskytují i v této souvislosti spolehlivý základ pro uvědomělé poznání historických tendencí, a tím i pro skutečnou svobodu lidí při utváření současné i budoucí sociální reality.

Rýsuje se i komplexní řešení základních problémů spojených se vztahem genetické kontinuity a diskontinuity historických událostí ve společenském vývoji. Toto řešení odpovídá podmínkám, cílům a prostředkům sociologického poznání a ve svých nejpodstatnějších momentech představuje alternativu k základním težím funkcionalistického evolucionismu i jeho antievolucionistických protivníků.

Literatura

- Dobriřanov, V. — Genov, N.: *Metodologičeski problemi na teoričното sociologičesko izsledvane na struktura i razvitie na obščestvoto*. Sociologičeski problemi 1878, č. 1. Eismann, G.: *Soziologie und Geschichte*. In: R. König, Handbuch der empirischen Sozialforschung. Bd. 4, Stuttgart 1973.
- Engels, B.: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha 1957.
- Filosofija i teorija evolucii*. Moskva 1974.
- Genov, N.: *Funkcionalizam i istorizam v teoretičnata sociologija*. In: sb. Sociologičesko poznanie. Teoretiko-metodologičeski problemi, Sofija 1976.
- Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. Londýn, Heinemann 1971.
- Küttler, W. — Lozek, G.: *Marxistisch-leninistischer Historismus und Gesellschaftsanalyse. Die historische Gesetzmässigkeit der Gesellschaftsformationen als Dialektik von Ereignis, Struktur und Entwicklung — Probleme der Geschichtsmethodologie*. Berlin 1972.
- Nisbet, R. A.: *Social Change and History. Aspects of Western Theory of Development*. New York, Oxford University Press 1969.
- Parsons, T.: *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971.
- Parsons, T.: *The Evolution of Societies*. New Jersey, Prentice Hall; Englewood Cliffs 1977.
- Parsons, T.: *The System of Modern Societies*. New Jersey, Englewood Cliffs 1971.
- Smith, A. D.: *The Concept of Social Change. A Critique of the Functionalist Theory of Social Change*. London, Routledge & Kegan 1973.
- Toby, J.: *Parsons' Theory of Social Evolution*. In: T. Parsons: *The Evolution of Societies*. New Jersey, Prentice Hall; Englewood Cliffs 1977.
- Topolski, J.: *Methodology of History*. Warszawa, PWN; Dordrecht — Boston, D. Reidel Publishing Company 1976.
- Wiatr, J. J.: *Marksistowska teoria rozwoju społecznego*. I. část. Warszawa 1973.